

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Temmuz / July / يوليو / 2024, 12: 42-66

Mâverâünnehirli Muhaddis Heysem b. Küleyb eş-Şâşî ve el-Müsned Adlı Eserinin Hadis Tarihindeki Yayılımı

The Muḥaddith from Mā Warā' al-nahr Haytham b. Kulayb al-Shāshī and the Circulation of His Work
Musnad in the History of Ḥadīth

المحدث من ما وراء النهر الهيثم بن كليب الشاشي و انتشار كتابه المسند في تاريخ الحديث

Ayşe Nur Yamanus

Dr. Arş. Gör., Yalova Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi, Yalova/Türkiye
Research Assistant Ph.D., Yalova University, Faculty of Islamic Sciences, Yalova/Türkiye
any.1497@hotmail.com

ORCID: orcid.org/0000-0002-1759-3573

RORID: <https://ror.org/01x18ax09>

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 29.05.2024

Kabul Tarihi | Accepted Date: 24.07.2024

Yayın Tarihi | Published Date: 31.07.2024

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Temmuz / July

DOI: [10.61218/hadith.1492267](https://doi.org/10.61218/hadith.1492267)

Çıkar Çatışması | Competing Interests: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / No conflict of interest declared.

Finansman | Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / No external funding was used to support this research.

Atıf/Citation/اقتباس: Yamanus, Ayşe Nur. "Mâverâünnehirli Muhaddis Heysem b. Küleyb eş-Şâşî ve el-Müsned Adlı Eserinin Hadis Tarihindeki Yayılımı". *HADITH* 12 (Temmuz 2024), 42-66. [10.61218/hadith.1492267](https://doi.org/10.61218/hadith.1492267).

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Ayşe Nur Yamanus)

Yayıncı/Published by: Veysel Özdemir.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected / تم فحص البحث بواسطة برنامج لأجل السرقة العلمية فلم يتم إيجاد أي سرقة علمية.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Mâverâünnehirli Muhaddis Heysem b. Küleyb eş-Şâşî ve *el-Müsned* Adlı Eserinin Hadis Tarihindeki Yayılımı*

Dr. Ayşe Nur Yamanus

Anahtar Kelimeler:

Hadis
Mâverâünnehir
Heysem b. Küleyb
Müsned
Rivâyet

Öz

Mâverâünnehir havzası gerek yetiştirdiği muhaddisler gerekse onların telif ettiği musannefât dolayısıyla hadis ilmi açısından son derece önemli bir coğrafyadır. Bünyesinde barındırdığı Semerkant, Buhârâ, Şâş ve Tirmiz gibi ilim merkezlerindeki hadis faaliyetleriyle erken dönemden itibaren dikkati çeken bir bölge olan Mâverâünnehir'e mensup hadis hafızı Ebû Saîd el-Heysem b. Küleyb eş-Şâşî (ö. 335/946), bölgedeki hadisçilik faaliyetleriyle öne çıkan bir âlimdir. Kaynaklarda "Mâverâünnehir muhaddisi" diye tavsif edilen Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'nin ilmi hayatı, hicrî üçüncü ve dördüncü asırda Mâverâünnehir ilim havzasındaki hadis çalışmalarının seyrine dair kesitler sunması bakımından güzel bir örnektir. Bölge dışına rihle yapması, meşhur hadis âlimlerine talebelik etmesi, bazı önemli eserlerin râvisi olması, Mâverâünnehirli muhaddislerden pek çoğunun yetişmesine katkıda bulunması, farklı beldelerden Mâverâünnehir'e rihle gerçekleştiren talebeler için adeta bir çekim merkezi oluşturması ve bir Müsned tasnif etmesi gibi yönleriyle Şâşî, hadis tarihinde mühim bir konuma sahiptir. Onun hadis mirası olan Müsned, asırlar boyu muhaddisler tarafından aktarılmak suretiyle farklı coğrafyalara intikal etmiştir. Şâşî'nin ilmi hayatının mercek altına alındığı ve onun telif ettiği Müsned'in hadis tarihindeki izinin sürüldüğü bu çalışmanın amacı, hicrî dördüncü asra ait Mâverâünnehir rivâyet birikiminin hadis tarihindeki yayılımına Şâşî ve eseri özelinde ışık tutmaktır.

The Muḥaddith from Mā Warā' al-nahr Haytham b. Kulayb al-Shāshī and the Circulation of His Work Musnad in the History of Ḥadīth

Keywords:

Ḥadīth
Mā Warā' al-nahr
al-Haytham b. Kulayb
Musnad
Narration

Abstract

The Mā Warā' al-nahr basin is an extremely important geography in terms of ḥadīth science due to the muḥaddiths it has trained and the muṣannafāt they have compiled. Abū Saīd al-Haytham b. Kulayb al-Shāshī (d. 335/946), a ḥadīth scholar from Mā Warā' al-nahr, a region that has attracted attention since the early period with its ḥadīth activities in scientific centres such as Samarkand, Bukhara, Shāsh and Tirmidh, is a scholar who stands out with his ḥadīth activities in the region. The scholarly life of al-Haytham b. Kulayb al-Shāshī, who is described in the sources as "the muḥaddith of Mā Warā' al-nahr", is a good example of the ḥadīth studies in Mā Warā' al-nahr in the third and fourth centuries of Hijra. Shāshī has an important position in the history of ḥadīth because of his travelling outside the region, being a student of famous ḥadīth scholars, being the narrator of some important works, contributing to the training of many of the muḥaddiths from Mā Warā' al-nahr, creating a centre of attraction for the students who travelled to Mā Warā' al-nahr from different towns, and compiling a Musnad. His ḥadīth legacy, the Musnad, has been transmitted by muḥaddiths for centuries and passed on to different geographies. The aim of this study, in which Shāshī's scholarly life is analysed and the trace of his Musnad in the history of ḥadīth is investigated, is to shed light on the spread of the fourth century Mā Warā' al-nahr narration accumulation in the history of ḥadīth with a special focus on Shāshī and his work.

* Bu makale 17-18 Mayıs 2024 tarihlerinde Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından gerçekleştirilen "Mâverâünnehir" temalı VII. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan 'Mâverâünnehir Muhaddisi Heysem b. Küleyb eş-Şâşî ve Hadis Mirası' başlıklı yayınlanmamış bildirinin genişletilmesiyle elde edilmiştir. / This article has been obtained by expanding the unpublished paper titled 'The Muḥaddith of Mā Warā' al-nahr Haytham b. Kulayb al-Shāshī and His Hadith Heritage', which was presented orally at the VIIth International Sheikh Sha'bân al-Wali Symposium on the theme of "Mā Warā' al-nahr" held by Kastamonu University Faculty of Theology on May 17-18, 2024.

Giriş

Yeryüzündeki en verimli ve yaşamaya en elverişli bölgelerden biri olarak tanınan Mâverâünnehir,¹ İslâm düşünce tarihinde yer etmiş önemli ilim ve kültür havzaları arasındadır.² Emevî devrinden itibaren İslâm ordularının akınlarına hedef olan bölge, 133/751 yılındaki Talas Savaşı'nın ardından kesin şekilde Müslümanların hakimiyeti altına girmiştir. İlerleyen süreçte Sâmânî, Karahanlı ve Selçuklu gibi çeşitli devletlerin hüküm sürdüğü bu coğrafyada ilmî ve kültürel anlamda büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Semerkant, Buhârâ, Tirmiz, Şâş, Nesef ve Fergana başta olmak üzere ilim merkezi niteliğindeki birçok şehir ve bölgeyi bünyesinde barındıran Mâverâünnehir'de çok sayıda âlim yetişmiş ve faaliyet göstermiş; bir medeniyet merkezi konumuna yükselen bölge, ilim talipleri için rihle güzergahı hâline gelmiştir. Bu itibarla Mâverâünnehir, İslâmî ilimlerin tarihsel gelişim sürecinde büyük ehemmiyete sahiptir. Özellikle de Sâmânîler ve Karahanlılar devrine tekabül eden III-VI/IX-XII. asırlarda Mâverâünnehir'in İslâm kültürü ve medeniyeti açısından altın çağını yaşadığı bilinmektedir.³

İlme gösterilen rağbetin çokluğuyla öne çıkan⁴ Mâverâünnehir coğrafyasında erken dönemden itibaren yıldızı parlayan ilimlerin başında hiç şüphesiz hadis gelmektedir. Bilhassa hadis ilminin altın çağı olan hicrî üçüncü asırdan itibaren bu bölgedeki hadisçilik faaliyetlerinin yoğunlaştığı ve pek çok meşhur muhaddisin Mâverâünnehir'deki önemli şehirlerde yetiştiği görülmektedir. Bu bağlamda *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden Buhârî (ö. 256/870) ve Tirmizî'nin (ö. 279/892) yanı sıra Müsnedî (ö. 229/844), Abd b. Humeyd (ö. 249/863-64), Dârimî (ö. 255/869), Ebû Bekr el-Kaffâl eş-Şâşî (ö. 365/976), Ebû Bekr el-Ûdenî (ö. 385/995), Hattâbî (ö. 388/998), Halîmî (ö. 403/1012), Bîkendî (ö. 404/1014) ve Ebû'l-Abbâs el-Müstağfirî (ö. 432/1041) gibi tanınmış simaların da aralarında bulunduğu çok sayıda hadis âliminin Mâverâünnehir kökenli olması, bölgenin hadis ilmi açısından ehemmiyetini gözler önüne sermektedir. Ayrıca Sâlih Cezere (ö. 293/906), Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906), İbn Hibbân (ö. 354/965) ve Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) gibi Mâverâünnehir havzasında doğup büyümemiş olan muhaddisler de gerek ilmî seyahatler gerçekleştirerek gerekse Semerkant ve Buhârâ gibi merkezlere yerleşip ömürlerinin büyük bölümünü burada geçirmek suretiyle Mâverâünnehir'de hadis ilminin canlılığına katkıda bulunmuşlardır.⁵

¹ Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ali İbn Havkal, *Sûretü'l-arz* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1992), 384.

² Mâverâünnehir bölgesinin tarihteki bir diğer isminin Heytal olduğuna dair bkz. Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm* (Leiden: Brill, 1906), 261; Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 5/422.

³ Osman Aydın, "Mâverâünnehir'in Tarihi, Siyasî, İlmî ve Kültürel Yapısı", *İslâm Düşüncesinin Ana Merkezleri: Mâverâünnehir* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 164.

⁴ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, 261.

⁵ Mâverâünnehir'e mensup olan veya bu bölgede ilmî faaliyette bulunan hadis hafızı, muhaddis ve râvîlerin, isimleri burada zikredilemeyecek kadar çok olduğu belirtilmelidir. Nitekim Mâverâünnehir havzasında Karahanlılar devrine tekabül eden hicrî dördüncü ve altıncı asırlar arasındaki süreçte hadis ilminin tarihî seyrini ele alan bir çalışmada, söz konusu zaman diliminde Mâverâünnehir sınırları içerisinde çoğunluğu Semerkant, Buhârâ, Nesef ve Şâş gibi önemli

Mâverâünnehir coğrafyasında yetişip hadis faaliyetleriyle öne çıkan âlimlerden biri de Ebû Saîd el-Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'dir (ö. 335/946). Günümüzde Özbekistan'ın başkenti olan Taşkent'e karşılık gelmekle birlikte klasik dönemde Mâverâünnehir'i meydana getiren beş ana bölümden biri sayılan⁶ Şâş'a mensup olan hadis hafızı Heysem b. Küleyb, kaynaklarda "Mâverâünnehir muhaddisi" diye anılan⁷ tanınmış bir şahsiyettir. Kendisi gerek Mâverâünnehir sınırları içindeki ilim merkezlerinde gerekse Irak bölgesinde tahsilini sürdürmüş, meşhur muhaddislere talebelik etmiş ve bazı önemli eserlerin râvîsi olarak hadis tarihinde mühim bir konuma yerleşmiştir. Ayrıca bir *Müsned* de tasnif ederek Mâverâünnehir'in hadis birikimine büyük katkıda bulunmuştur. Mâverâünnehir havzasında hadis rivâyet faaliyetinde bulunan Heysem b. Küleyb hem kendi *Müsned*'ini hem de hocalarından dinlediği diğer eserleri nakletmiştir. Günümüze kısmen ulaşan *Müsned*, tarih boyunca birçok muhaddis tarafından okunmuş ve aktarılmıştır. Bu çalışmada, hadis hafızı Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'nin ilmî şahsiyeti ve Mâverâünnehir'deki faaliyetleri ele alınmakta ayrıca fehrese/mu'cem/bernâmec türü eserlerden ve semâ kayıtlarından hareketle onun *Müsned*'inin hadis tarihindeki yayılımına ışık tutulmaktadır. Böylece kendisinin hicrî dördüncü yüzyılda Mâverâünnehir'e bıraktığı hadis mirasının hangi asırlara ve coğrafyalara kadar uzandığını ortaya koymak amaçlanmaktadır.

1. Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'nin İlmî Hayatı

Kaynaklarda imâm, muhaddis, hafız, sika gibi unvanlarla anılan Ebû Saîd el-Heysem b. Küleyb b. Süreyc b. Ma'kil eş-Şâşî, ismi Mâverâünnehir'le bütünleşmiş bir hadis âlimidir. Kökeninin Merv'e ve Tirmiz'e dayandığına dair muhtelif bilgilere rastlanan⁸ Heysem b. Küleyb, Şâş'a nispet edilmenin yanı sıra Türkî⁹ ve Binkesî¹⁰ nisbeleriyle de kaydedilmiştir. Her ne kadar biyografi müellifleri Heysem b. Küleyb'in doğum yeri hakkında net bir bilgi vermemişlerse de onun Şâş'ın başkenti Binkes'e nispet

merkezlerde olmak üzere yüz seksen yedi muhaddisin yetiştiği tespit edilmiştir. Bkz. Nursadyk Aktanov, *Karahanlılar Döneminde Hadis: Hicrî IV-VI. Asırlar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 265.

⁶ Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/177-178.

⁷ Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz* (Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1374), 3/848; Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ibn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâi'l-hadîs*, thk. Ekrem el-Bûşî vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 3/40; Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 352; Şihâbüddîn Ebü'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed ibnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût vd. (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, ts.), 4/196.

⁸ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb* (Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1988), 3/376; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/500; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 3/849.

⁹ Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981), 15/359.

¹⁰ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/500.

edilmesi ve burada yaşadığının belirtilmesi,¹¹ kendisinin Binkes'te doğup büyümüş olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir.¹²

Heysem b. Küleyb'in memleketi Şâş, çok sayıda âlimin yetiştiği ve pek çok râvînin yaşadığı bir bölgedir.¹³ Mâverâünnehir coğrafyasındaki başlıca merkezlerden olup düz bir arazi üzerinde konumlanan ve aynı zamanda bir sınır şehri olan Şâş, Mâverâünnehir'deki en nezih beldeler arasındadır. Birbirine yakın mesafede yer alan çok sayıda yerleşim yeri Şâş'a bağlı olup bunlardan biri de başkent Binkes'tir.¹⁴ Şâş, İslâm coğrafyasında hadis ilminin ulaştığı en uç nokta olması¹⁵ yönüyle de dikkat çekmektedir. Ancak bölgedeki ilmî canlılığın geç dönemlere kadar devam etmediği anlaşılmaktadır. Nitekim coğrafyacı ve tarihçi kimliğiyle tanınan Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), yaşadığı devirde Şâş ve Binkes'in tamamen harap durumda olduğunu haber vermekte ve bu bölgenin Hârizmşahlar¹⁶ tarafından ele geçirilip tahrip edilmesi sebebiyle İslâm âleminin telafisi imkânsız bir kayba uğradığını belirtmektedir.¹⁷ Benzer şekilde Zehebî (ö. 748/1348) de Şâş'taki ilmî hayatın zamanla yok olduğunu dile getirmektedir.¹⁸

Hadis ilminin Şâş'taki en önemli temsilcilerinden olan¹⁹ Mâverâünnehir muhaddisi Heysem b. Küleyb eş-Şâşî, rivâyet faaliyetlerinin yoğun şekilde sürdüğü ve hadis öğrenmek amacıyla bölgeler arasında rihlelerin gerçekleştirildiği bir devirde yaşamıştır. Kendisi dönemin ilim geleneği doğrultusunda hem Mâverâünnehir'deki âlimlerden faydalanmış hem de hadis tahsili için bölge dışına yolculuklar yapmıştır. Kaynaklarda rahhâl vasfıyla anılması,²⁰ onun ilim öğrenmek gayesiyle çokça seyahat ettiğini göstermektedir. Buhârâ, Belh ve Bağdat Şâşî'nin rihle durakları arasında yer alan ilim merkezleridir. Şâşî'nin talebelik ettiği tanınmış Mâverâünnehirli muhaddisler arasında *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden Ebû İsâ et-Tirmizî²¹ (ö. 279/892) ile Buhârâ'da uzun yıllar rivâyet faaliyetlerini sürdüren ve "Mâverâünnehir şeyhi" diye tavsif edilen hadis hafızı Sâlih Cezere²² (ö. 293/906) dikkat çekmektedir. İsâ b. Ahmed el-Askalânî (ö. 268/881), Zekeriyâ b. Yahyâ el-Mervezî (ö. 270/883), Ebû

¹¹ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/500.

¹² Yavuz Köktaş, "Şâşî, Heysem b. Küleyb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/368.

¹³ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/308.

¹⁴ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 416-417; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 264.

¹⁵ Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî, *el-Emsâr zevâtü'l-âsâr*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût vd. (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1985), 94.

¹⁶ Hârizm ve İran'da hüküm süren bir Türk-İslâm hanedanı olan Hârizmşahlar hakkında bilgi için bkz. Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/228-231.

¹⁷ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/309.

¹⁸ Zehebî, *el-Emsâr zevâtü'l-âsâr*, 94.

¹⁹ Zehebî, *el-Emsâr zevâtü'l-âsâr*, 94.

²⁰ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/500; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 15/359.

²¹ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 2/633-635.

²² Ebû Bekr Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 10/439-446; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/23-33; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 2/641-642.

Ca'fer İbnü'l-Münâdî (ö. 272/885), Hamdân b. Ali el-Verrâk, Ahmed b. Mülâ'ib (ö. 275/888), Muhammed b. İsa el-Medâinî, İbrâhim b. Abdullah el-Kassâr (ö. 279/892), Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî (ö. 271/884), Muhammed b. İshâk es-Sâgânî (ö. 270/883) ve Yahyâ b. Ca'fer b. Zibrikân (ö. 275/888) gibi isimlerden hadis dinleyen Heysem b. Küleyb, Ahmed b. Hanbel'in amcasının oğlu olan Hanbel b. İshâk'tan (ö. 273/886) ve büyük hadis hafızı Ebû Hâtim er-Râzî'den (ö. 277/890) de faydalanmıştır.²³ Ayrıca Bağdat'ta İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) öğrencisi olmuş ve ondan edebî ilimleri tahsil etmiştir.²⁴ Her ne kadar kaynaklarda Şâfi'nin doğum tarihine dair bilgi mevcut değilse de hocalarının büyük çoğunluğunun hicrî 268 ile 279 yılları arasında vefat etmiş olmasından hareketle, onun hicrî 270 yılından önce yoğun bir tahsil süreci içine girecek olgunluk yaşına eriştiğini tahmin etmek mümkündür.

Irak bölgesindeki rihlesini tamamladıktan sonra Mâverâünnehir'e döndüğü anlaşılan Heysem b. Küleyb eş-Şâfi, hadis rivâyetiyle ve icâzetine sahip olduğu eserlerin nakliyle iştigal etmiştir. Gerek Mâverâünnehirli muhaddislerden birçoğunun gerekse rihle amacıyla farklı bölgelerden gelenlerin Şâfi'nin öğrencisi olması, hadis ilminin bölgedeki gelişimi açısından kendisinin ne derece önemli bir figür olduğunu göstermektedir. Mâverâünnehir'in ilmî tarihinde mühim bir yeri bulunan Buhârâlı hadis ve fıkıh âlimi Ebû Bekr el-Ûdenî²⁵ (ö. 385/995), Buhârâlı hadis hafızı Ebû Nasr el-Kelâbâzî²⁶ (ö. 398/1008), Buhârâ ve Semerkant gibi şehirlerde faaliyet gösteren muhaddis Ebü'l-Kâsım el-Huzâ'î²⁷ (ö. 411/1020), "Müsnedü Semerkand" şeklinde nitelenen ve uzun bir ömür sürmesi nedeniyle Şâfi'den rivâyette bulunan en son muhaddis olan Ebü'l-Fadl el-Kâğidî²⁸ (ö. 423/1032) ve Hanbelî hadis hafızı Ebû Abdullah İbn Mende²⁹ (ö. 395/1005) Şâfi'nin talebelerinden bazılarıdır.

²³ Ebû Bekr Muhammed b. Abdülganî el-Bağdâdî İbn Nukta, *Kitâbü't-takyid li-ma'rifeti'r-ruvât ve's-sünen ve'l-mesânid* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1983), 2/298; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 3/376; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâi'l-hadis*, 3/40; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 15/359; a.mlf., *Tezkirâtü'l-huffâz*, 3/848-849. Heysem b. Küleyb'in hocalarından olan kırk dört ismin zikredildiği bir liste için bkz. Mahfûzurrahmân Zeynullâh, "Mukaddime", *el-Müsned*, mlf. Ebû Saîd el-Heysem b. Küleyb eş-Şâfi (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, ts.), 1/14-17.

²⁴ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/500.

²⁵ Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 8/584-585; Tâcüddîn Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî vd. (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.), 3/182.

²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 6/121; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/94.

²⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/199-200.

²⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/368; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/118.

²⁹ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ebû Ya'lâ el-Ferrâb, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleymân el-Useymin (Mekke: el-Emânetü'l-Âmme li'l-İhtifâl, 1999), 3/300; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/30.

Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'nin Mâverâünnehir coğrafyasındaki rivâyet faaliyetleri ömrünün sonuna kadar devam etmiş olmalıdır. Nitekim isnadlarda yer alan kayıtlara göre o, vefatından bir sene önce yani hicrî 334 yılında Buhârâ'da rivâyette bulunmuştur.³⁰ O dönemde Buhârâ ve civarının hadis talebeleri için bir çekim merkezi hâline gelmesini sağlayan âlimlerden biri hiç şüphesiz Şâşî'dir. Nitekim İsfahan'da doğup büyüyen Ebû Abdullah İbn Mende, Şâşî'den istifade etmek için genç yaşta Buhârâ'ya rihle gerçekleştirmiş³¹ ve hicrî 334 yılında ondan hadis dinlemiştir.³² İbn Mende'nin oğlu hadis hafızı Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed (ö. 470/1078), babasının Şâşî'den bin cüz yazdığını haber vermektedir.³³ Bu vakıa Şâşî'nin son derece geniş bir rivâyet birikimini talebelerine aktardığını göstermektedir.

Tahdîs faaliyetlerinin yanı sıra müsned türü bir eser de telif etmesi, Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'yi hadis tarihinde hususi bir konuma taşımaktadır. Bazı müellifler tarafından *el-Müsnedü'l-kebîr* adıyla kaydedilen³⁴ kimi kaynaklarda ise *el-Müsned* olarak anılan³⁵ bu eser, onun Mâverâünnehir ilim havzasına kazandırdığı kıymetli bir mirastır. Tahsil sürecini hadis tasnifinin altın çağı kabul edilen hicrî üçüncü asırda tamamlayan Şâşî, kaleme aldığı *el-Müsned* vesilesiyle hicrî dördüncü asrın hadis tasnif hareketine önemli bir katkıda bulunurken aynı zamanda Dârimî, Buhârî ve Tirmizî gibi Mâverâünnehirli musanniflerin izinden gitmiş olmaktadır. Çalışmanın ilerleyen bölümünde ele alınacak olan *el-Müsned*, müellifin günümüze ulaşan tek eseridir.³⁶ Şâşî *el-Müsned*'i bizzat rivâyet etmiş, öğrencisi Huzâ'î bu kitabı ondan dinleyen muhaddisler arasında yer almıştır.³⁷ İbn Mende'nin Şâşî'den Buhârâ'da yazdığı bin cüz içerisinde *el-Müsned*'in de bulunması pek muhtemeldir.

Heysem b. Küleyb eş-Şâşî, bazı meşhur kitapları rivâyet etmek suretiyle de hadis tarihinde mühim bir yer edinmiştir. Bu bağlamda onun, Tirmizî'nin *el-Câmi*'inin tanınmış râvîlerinden biri olması³⁸ kayda değerdir. Ayrıca o, hocası Tirmizî'nin *eş-Şemâil*'ini de nakletmiştir. Öyle ki Zehebî, Tirmizî'nin talebelerini zikrederken Şâşî'yi "*eş-Şemâil*'in râvîsi" vasfıyla öne çıkartmıştır.³⁹ Tam adı *eş-Şemâilü'n-nebeviyye ve'l-hasâilü'l-Mustafaviyye* olan bu eseri Şâşî'den dinleyenlerden biri yine talebesi

³⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/300.

³¹ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 3/849.

³² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/300.

³³ İbn Nukta, *Kitâbü't-takyîd*, 2/298.

³⁴ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 3/848; a.mlf., *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 15/359; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 352; Hayrüddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 8/105; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-Arabîyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 4/68.

³⁵ İbn Nukta, *Kitâbü't-takyîd*, 2/298; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâi'l-hadis*, 3/40; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/500; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/196; Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, ts.), 54.

³⁶ Köktaş, "Şâşî, Heysem b. Küleyb", 38/368.

³⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/199.

³⁸ İsmail L. Çakan, "el-Câmiu's-sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/130.

³⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/272.

Huzâ'î'dir.⁴⁰ Fehrese kayıtlarına göre Huzâ'î, eş-Şemâil'i hocasından hicrî 334 yılında Buhârâ'da kıraat yöntemiyle almıştır.⁴¹ Şâî ile Huzâ'î, bu kitabın sonraki nesillere intikalini sağlayan zincirin en önemli iki halkasını teşkil etmektedir. Nitekim eş-Şemâil bu iki âlime dayanan isnadla, Tunuslu muhaddis İbn Câbir el-Vâdiâşî'ye (ö. 749/1348) ve hicrî dokuzuncu asrın en önde gelen hadis âlimi İbn Hacer el-Askalânî'ye (ö. 852/1449) kadar ulaşmıştır.⁴²

Diğer taraftan Şâî, Bağdat'ta kendisinden ders aldığı İbn Kuteybe'nin de bazı eserlerinin râvîsidir. Son derece geniş müktesebata sahip çok yönlü bir âlim sayılmakla birlikte Zehebî'nin tespitine göre hadis ilmiyle yeterince iştiğal etmemiş olan İbn Kuteybe,⁴³ dil ve edebiyat sahasında öne çıkmanın yanı sıra Kur'ân ilimleri, hadis ve tarih alanlarında eserler vermiştir. Vefatına kadar Bağdat'ta kitaplarını rivâyet etmeyi sürdüren İbn Kuteybe,⁴⁴ Şâî'nin edebî ilimler alanında donanım kazanmasını sağlayan kişidir. Nitekim bazı kaynaklarda Şâî'nin "edîb" olarak nitelendiği görülmektedir.⁴⁵ İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadîs* ve *el-Ma'ârif* adlı eserleri, Şâî'nin müelliften aktardığı kitaplar arasındadır. O, İbn Kuteybe'nin ilk telif ettiği eserlerden sayılan *Garîbü'l-hadîs*'i talebelerine okutmuş, kitabı kendisinden dinleyenlerden biri Huzâ'î olmuştur.⁴⁶ Tarih ve ensâb ağırlıklı bilgiler içeren ansiklopedik bir kitap olan *el-Ma'ârif*'i Şâî'den alan hadis hafızı İbn Mende ise bu eseri oğluna nakletmiş ve İbn Hacer de kitabın rivâyet hakkını İbn Mende'den gelen kanalla elde etmiştir.⁴⁷ Daha önce belirtildiği üzere İbn Mende'nin hicrî 334 yılında Buhârâ'da Şâî'ye mülâkî olduğu dikkate alındığında, *el-Ma'ârif*'i de bu süreçte tahammül ettiği anlaşılmaktadır. Öte yandan bu ayrıntı, Şâî'nin farklı bölgelere yaptığı rihleler esnasında edindiği rivâyet birikimini Mâverâünnehir havzasına taşıdığını ve hocalarının eserlerini Buhârâ'da naklettiğini göstermektedir.

⁴⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/199.

⁴¹ Kâsım b. Yûsuf et-Tücbî, *Bernâmecü't-Tücbî*, thk. Abdülhafız Mansûr (Tunus: ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1981), 110-111.

⁴² Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Câbir el-Vâdiâşî, *Bernâmecü İbn Câbir el-Vâdiâşî*, thk. Muhammed el-Habîb el-Hîle (Tunus: y.y., 1981), 208-209; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdînî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 80; a.mlf., *el-Mecma'u'l-müesses li'l-mu'cemi'l-müfehres*, thk. Yûsuf Abdurrahmân el-Mar'aşlî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1992), 2/17-18, 193-194.

⁴³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/300; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, 2/633.

⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Medîneti's-selâm*, 11/411.

⁴⁵ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/500.

⁴⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/199.

⁴⁷ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 177.

Buhârâ'daki ilmî faaliyetlerinin ardından Şâş'a döndüğü belirtilen⁴⁸ Heysem b. Küleyb eş-Şâşî, 335/946 yılında vefat etmiştir.⁴⁹ Çoğu kaynakta kendisinin Şâş'ta hayata gözlerini yumduğu bildirilmekte⁵⁰ iken Zehebî onun Semerkant'ta vefat ettiği bilgisine yer vermiştir.⁵¹ Ancak Heysem'in biyografisini aktaran kaynaklarda kendisinin ömrünün sonlarında Semerkant'a gittiğine veya orada ilmî mesai harcadığına dair herhangi bir malumata rastlanmamasından hareketle, Semerkant'ta değil Şâş'ta vefat ettiği yönündeki bilginin doğru olduğunu söylemek mümkündür.

Hayatı ve ilmî serüveni hakkında yukarıdaki satırlarda serdedilen bilgilerin işaret ettiği üzere Heysem b. Küleyb eş-Şâşî, hadis ilminin altın çağı olan hicrî üçüncü asırda tanınmış âlimlerin rahle-i tedrisinden geçerek yetişen ve hicrî dördüncü asrın ilk yarısındaki vefatına kadar Mâverâünnehir'deki hadisçilik faaliyetlerinin canlılık kazanmasında büyük payı bulunan bir muhaddis olarak ön plana çıkmaktadır. Güvenilir bir hadis hafızı olması, rihleleri vasıtasıyla elde ettiği birikimi Mâverâünnehir'e aktarması, önemli kitapları rivâyet etmesi ve Mâverâünnehirli muhaddislerden birçoğuna hocalık yapması gibi hususların yanı sıra *el-Müsned*'i kaleme alması da Şâşî'nin Mâverâünnehir hadisçiliği açısından önemini artırmaktadır. Onun hadis mirası olarak nitelenebilecek *el-Müsned*, çalışmanın müteakip kısmında ele alınacak; tahsil ve tedrise konu olma bakımından izi sürülmek suretiyle eserin ulema arasındaki dolaşım seyri ortaya çıkartılacaktır.

2. Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'nin *el-Müsned*'i ve Hadis Tarihindeki Yayılımı

Daha önce değinildiği üzere kaynaklarda *el-Müsned* veya *el-Müsnedü'l-kebîr* adıyla anılan eser, Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'den bugüne ulaşmış yegâne çalışma olmakla birlikte günümüzde mevcut hâliyle başından ve sonundan eksiktir. *el-Müsned*'i tahkik ederek üç cilt hâlinde yayınlayan Mahfûzurrahmân Zeynullâh'ın tespit edebildiği tek nüsha, Dımaşk'taki Dâru'l-Kütübî'z-Zâhiriyye'de kayıtlıdır. Bu nüsha *el-Müsned*'in sadece belirli bir kısmından ibaret olup, eserin yedinci cüzünden on beşinci cüzüne kadarki bölümünü içermektedir. Yüz doksan iki varaktan oluşan yazma nüshanın hicrî 558 yılından önceki bir tarihte istinsah edildiği bilinmektedir.⁵²

Kaynaklarda iki büyük ciltten müteşekkil hacimli bir eser olduğu bildirilen⁵³ *el-Müsned*, bugün mevcut hâliyle sırasıyla Talha b. Ubeydullah, ez-Zübeyr b. el-'Avvâm, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Sa'îd b. Zeyd, Abdurrahmân b. 'Avf, Ebû 'Ubeyde b. el-Cerrâh, Abdullâh b. Mes'ûd, Bilâl b. Rabâh, Süheyb b. Sinân,

⁴⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 3/376.

⁴⁹ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/500; İbn Nukta, *Kitâbü't-takyîd*, 2/298; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 15/360; a.mlf. *Tezkiratü'l-huffâz*, 3/849; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâi'l-hadîs*, 3/40; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 352.

⁵⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 3/376; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/500; İbn Nukta, *Kitâbü't-takyîd*, 2/298.

⁵¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 15/360. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin ilgili maddesinde, Heysem b. Küleyb'in vefat yeri hususunda Zehebî'nin söz konusu eserine atıfta bulunularak Heysem'in Buhârâ'da öldüğünün kaydedildiği belirtilmiştir. Zehebî'nin "Semerkant" şeklinde kaydettiği bilginin ansiklopedi maddesine "Buhârâ" olarak aktarılması, dikkatsizlik kaynaklı bir hata olarak göze çarpmaktadır. Bkz. Köktaş, "Şâşî, Heysem b. Küleyb", 38/368.

⁵² Zeynullâh, "Mukaddime", 1/29-30.

⁵³ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/500; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 54.

Habbâb b. el-Eret, ‘Ammâr b. Yâsir, Ebû Talha el-Ensârî, Abdullâh b. Zeyd b. el-Hâris, Ebû Eyyûb el-Ensârî, ‘Ubâde b. es-Sâmit, Mu‘âz b. Cebel, Übey b. Ka‘b, Ebû Üseyd es-Sâ‘idî ve Ebû‘l-Yüsr Ka‘b b. ‘Amr olmak üzere yalnızca on dokuz sahâbînin müsnedini/rivâyetlerini ihtiva etmektedir.⁵⁴ Eserin matbu nüshasında bin beş yüz otuz iki hadis yer almaktadır. Bu hadislerden altı yüz yetmiş dördünün râvîsi olan Abdullâh b. Mes‘ûd, eserin günümüze ulaşan kısmında en çok rivâyeti bulunan sahâbîdir.⁵⁵ Eserin müellifi Şâî, her bir sahâbînin Hz. Peygamber’den naklettiği hadisleri, o sahâbîden rivâyette bulunan râvîlere göre gruplandırarak ayrı başlıklar altında kaydetmiştir.⁵⁶ Bunu yaparken de ilgili sahâbîden nakilde bulunan diğer sahâbî râvîlere öncelik vermiştir. Böylece kitapta yer alan her bir müsned bünyesinde, çok sayıda sahâbî ve tâbiî râvîye ait alt bölümler ortaya çıkmıştır. Örneğin Şâî, Sa‘d b. Ebî Vakkâs’ın müsnedi çerçevesindeki ilk alt bölümü Ömer b. el-Hattâb’ın bu sahâbîden naklettiği hadislerle tahsis etmiş, ardından İbn Ömer’in ve Hz. Aişe’nin Sa‘d b. Ebî Vakkâs’tan rivâyetlerine dair bölümlere yer vermiştir.⁵⁷

Musannif, kitaptaki her müsnele/bölüme başlarken hadislerine yer vereceği sahâbînin ismini zikretmiş, daha sonra onun hakkında kısaca bilgi sunmuştur. Bu bilgiler bazen sadece isim, künye ve neseple sınırlı kalmış, kimi yerde ise vefat tarihi gibi biyografik unsurlar veya aile bilgileri de zikredilmiştir. Söz gelimi Şâî, Talha b. Ubeydullah’ın müsnedinin başında onun isim ve nesebini kaydettikten sonra 36 yılında Cemel günü öldürüldüğünü belirtmiş ve ardından bu sahâbî hakkında hocası Tirmizî’den duyduğu “O, Allah Resûlü Bedir’den döndükten sonra Şam’dan geldi.” şeklindeki bilgiyi aktarmıştır.⁵⁸ Benzer şekilde ez-Zübeyr b. el-‘Avvâm hakkında ek malumat veren Şâî, onun annesinin Safiyye bint Abdulmuttalib ve halasının Hatîce bint Huveylid olduğunu ifade etmiş ayrıca Cemel günü Talha b. Ubeydullah’la birlikte öldürüldüğünü dile getirmiştir.⁵⁹

Yapılan tespitlere göre, Şâî’nin *el-Müsned*’de kendilerinden nakilde bulunduğu hocalarının sayısı altmış birdir. Şâî’nin Belhli hocası İsâ b. Ahmed el-Askalânî, kitapta en çok rivâyeti bulunan muhaddis olarak öne çıkmaktadır. Diğer taraftan Ebû Hâtim er-Râzî, Hanbel b. İshâk ve Tirmizî gibi tanınmış hadis âlimleri de Şâî’nin *el-Müsned*’de rivâyetlerine yer verdiği şeyhlerindendir.⁶⁰ Kitabına aldığı hadislerin büyük çoğunluğunu “haddesenâ” lafzıyla aktaran musannif, bazen “ahberanâ” ve “haddesenî” lafızlarını da kullanmıştır. Ayrıca onun, kıraat yani hocaya arz yöntemiyle de hadis

⁵⁴ Zeynullâh, “Mukaddime”, 1/29-30.

⁵⁵ Ebû Saîd el-Heysem b. Küleyb eş-Şâî, *el-Müsned*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullâh (Medine: Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, ts.), 1/305-425, 2/5-343.

⁵⁶ Bahsi geçen tertibin bir benzerine, erken dönemde telif edilen *Müsned*’ler arasından İshak b. Râhûye (ö. 238/853), Bezzâr (ö. 292/905) ve Rûyânî’nin (ö. 307/919) eserlerinde de rastlanmaktadır.

⁵⁷ Şâî, *el-Müsned*, 1/119-122.

⁵⁸ Şâî, *el-Müsned*, 1/63.

⁵⁹ Şâî, *el-Müsned*, 1/93.

⁶⁰ Zhumabek Akhmetov, *eş-Şâî ve Müsnedi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 19-31.

tahammül ettiği anlaşılmaktadır. Zira kendisi *el-Müsned*'deki bir rivâyetinde “kara'tü ‘alâ” lafzını kullanmış, hadisi Ali b. Dâvûd el-Kantarî (ö. 272/885) isimli hocasına okuduğunu ve hocanın da bunu onayladığını beyan etmiştir.⁶¹ Öte yandan eserde “haddesenâ imlâen” şeklindeki rivâyet lafzını kullanması,⁶² Şâşî'nin imlâ meclislerinde bulunarak hadis yazdığını gösteren bir ayrıntı olarak dikkat çekmektedir.

Mâverâünnehir ilim havzasındaki hadis birikimini yansıtmaları bakımından büyük bir değer taşıyan *el-Müsned*'in intikal süreci ve hangi kanallarla İslâm dünyasına yayıldığı hususları ehemmiyet arz etmektedir. Bilindiği kadarıyla kitabı Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'den dinleyip rivâyet eden tek kişi, onun ileri gelen talebelerinden biri olan Ebü'l-Kâsım Ali b. Ahmed el-Huzâ'î'dir.⁶³ Yaşı ilerlemişken Buhârâ, Belh, Semerkant ve Nesef gibi beldelere giden Huzâ'î, buralarda Şâşî'nin eserini tahdîs etmiştir.⁶⁴ Belhli öğrencisi Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed el-Halîlî (ö. 492/1098), *el-Müsned*'i Huzâ'î'den nakleden tek muhaddistir. O, söz konusu eseri hicrî 408 yılında Huzâ'î'den dinlemiştir.⁶⁵ *el-Müsned*'in yanı sıra Tirmizî'nin eş-Şemâil'ini ve İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadîs*'ini de Huzâ'î'den rivâyet eden Halîlî,⁶⁶ Şâşî'nin eserini birçok talebesine nakletmiştir. Dolayısıyla *el-Müsned*'in isnadı Huzâ'î ve Halîlî'ye dayanmakta, sonraki nesilden itibaren kitabın rivâyet kanalları çoğalmaktadır.⁶⁷

Bilindiği üzere gerek fehrese/mu'cem/bernâme türü eserler⁶⁸ gerekse semâ kayıtları,⁶⁹ bir hadis kitabının veya cüzünün tarihsel süreç içerisinde ne zaman, nerede ve kimler tarafından nakledildiğine dair son derece kıymetli bilgileri ihtiva etmektedir. Genelde bir hadis kitabının başına veya sonuna yazılan semâ kayıtlarında ilgili kitabın semâ ve kıraat edildiği meclisin tarihi, mekânı, eserin rivâyet hakkına sahip olup bu dersi düzenleyen şeyhin adı, eserin şeyhe ulaşan isnadı, mecliste hazır bulunarak dersi dinleyen kimselerin isimleri, semâ meclisinde eseri okuyan şahsın (kâri') ve semâ kaydını yazan kişinin (kâtib) kim olduğu zikredilmektedir.⁷⁰ Bütün bu malumat, bir hadis kitabının müelliften sonra geçirdiği intikal sürecine ışık tutması bakımından büyük önemi haizdir.⁷¹

⁶¹ Şâşî, *el-Müsned*, 1/97.

⁶² Şâşî, *el-Müsned*, 3/341.

⁶³ Hayatı hakkında bilgi için bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/199-200.

⁶⁴ Zeynullâh, “Mukaddime”, 1/21.

⁶⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 19/74.

⁶⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/394.

⁶⁷ Zeynullâh, “Mukaddime”, 1/9.

⁶⁸ Söz konusu eserler ve hadis ilmi açısından değeri hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Eşer, *Hadis İliminde Fehrese Literatürü* (Konya: Palet Yayınları, 2023).

⁶⁹ Geniş bilgi için bkz. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Kıraat ve Semâ Kaydı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/435-436.

⁷⁰ Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Hadisevi Yayınları, 2006), 279; Stefan Leder vd., *Mu'cemü's-Semâ'ati'd-Dimaşkiyye* (Dimaşk: el-Ma'hedü'l-Fransî li'd-Dirâseti'l-'Arabiyye, 1996), 10-11.

⁷¹ Farklı dönem ve eserlere ait semâ kayıtlarına dair bazı örnekler için bkz. Arafat Aydın, “Yazma Eserlerdeki Semâ Kayıtlarında Daru'l-Hadisler”, *Anadolu'nun İslamlaşma Sürecinde Dâru'l-Hadisler* (Çankırı: 2012), 103-124; Abdullâh b.

Nitekim Şâfi'nin *el-Müsned*'ine ait kayıtlar da kitabın hangi tarih ve şehirlerde, hangi âlimlerce okunup aktarıldığı hakkında bir çerçeve sunmaktadır. Buradan elde edilen bilgiler ışığında, hadis tarihinde mühim bir yeri bulunan bazı meşhur şahsiyetlerin Şâfi'nin söz konusu eserini tahsil ettiği görülmektedir.

el-Müsned'in yazma nüshasında tespit edilen ve eserin muhakkik mukaddimesinde yer bulan semâ kayıtları, kitabın çeşitli cüzlerinin Halîlî tarafından hicrî 487, 488 ve 490 yıllarında okutulduğunu ortaya koymaktadır. Bu semâ kayıtlarının içerdiği bilgilere göre, kitabın ikinci nesil râvîsi olan Halîlî'nin hadis meclislerinde *el-Müsned* çoğunlukla halkadaki talebelerin biri tarafından okunarak hocaya arz edilmiş; bazen de doğrudan Halîlî'den işitilmiştir. Halîlî'nin ders meclislerine katılarak *el-Müsned*'in çeşitli cüzlerinin rivâyet hakkını elde eden isimlerden bazıları Ebû Şücâ' el-Bistâmî⁷², Ebû Hafs el-Belhî⁷³, Ebû Bekr el-Esbehânî, Ebü'l-Kâsım et-Temîmî, Ebû Abdullâh el-Hasenî, Ebû Abdullâh el-Menâdîlî, Ebû Nasr el-Yûnartî⁷⁴, İbrahim b. Mübârek el-Vahşî ve Ebü'l-Hasen et-Tûsî şeklinde sıralamak mümkündür. Bunlar arasından Yûnartî, Menâdîlî, Bistâmî, Vahşî ve Tûsî çoğu kez meclislerde kâri' olarak görev üstlenmişler yani *el-Müsned*'in ilgili cüzlerini Halîlî'nin huzurunda sesli bir şekilde okumuşlardır.⁷⁵ Fehrese kayıtlarına göre ise Şâfi'nin *el-Müsned*'ini Halîlî'den tahsil eden âlimlerden bir diğeri Ebû Sa'îd el-Gaznevî'dir (ö. 536/1141). O, Belh'te karşılaşmış kendisinden hadis dinlediği Halîlî'ye *el-Müsned*'i kıraat etmiştir.⁷⁶ Belh'e rihle yapan Ebü'l-Me'âlî el-Merverrûzî (ö. 545/1150) ise Halîlî'den *el-Müsned*'i dinlemiştir.⁷⁷ Heratlı muhaddis Ebü'l-Mehâsin el-Gânimî (ö. 553/1158) de Belh'te Halîlî'den hadis semâ etmiştir. Onun Halîlî'den aldığı kitapların başında Tirmizî'nin eş-Şemâil'i ve Şâfi'nin *el-Müsned*'i gelmektedir.⁷⁸

Heysem b. Küleyb eş-Şâfi'nin *el-Müsned*'i, Halîlî'nin talebeleri vasıtasıyla farklı coğrafyalara yayılarak semâ ve icâzet yöntemiyle aktarılmıştır. Söz gelimi ilim tahsili için İslâm dünyasının dört bir yanını dolaşarak yedi bin hocadan hadis dinleyen büyük muhaddis Ebû Sa'd Abdülkerîm es-Sem'ânî⁷⁹ (ö. 562/1166), *el-Müsned*'i Halîlî'nin öğrencilerinden tahammül etmiş bir âlimdir. Sem'ânî bu kitabın üç ciltlik kısmını Ebü'l-Mehâsin el-Gânimî'den dinlemiş,⁸⁰ ayrıca Ebû Sa'îd el-Gaznevî'nin kendisi için yazdığı ve bütün rivâyetlerini kapsayan icâzet sayesinde *el-Müsned*'in de rivâyet hakkına

Muhammed el-Kindirî, *Hutûtu'l-'ulemâ mine'l-karni'l-hâmîs ile'l-'âşir hicrî* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2014), 27-645; Nagihan Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlükler Döneminde Hadis İlimi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2023), 76-88.

⁷² Hakkında bilgi için bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 20/452-454.

⁷³ Hakkında bilgi için bkz. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, thk. Münîre Nâci Sâlim (Bağdat: Rîâsetü Dîvânî'l-Evkâf, 1975), 1/526.

⁷⁴ Hakkında bilgi için bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 19/621-622.

⁷⁵ İlgili semâ kayıtları için bkz. Zeynullâh, "Mukaddime", 1/32-35.

⁷⁶ Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, 1/548.

⁷⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, 2/27.

⁷⁸ Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, 2/301.

⁷⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 20/456-465; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, 4/1316-1319.

⁸⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, 2/301-302.

sahip olmuştur.⁸¹ Öte yandan *el-Müsned*'in yazma nüshasında yer alan semâ kayıtları, Halîlî'den icâzet almış bulunan Ebü'l-Hasen el-Mûsevî⁸² tarafından kitabın hicrî 558 yılında Herat'ta okutulduğunu ortaya koymaktadır.⁸³ Yine hicrî 597 ve 598 yıllarında akdedilen meclislerde Heratlı muhaddis Abdülbâkî b. Abdülcebbâr el-Hurdî, Halîlî'nin talebeleri olan Ebû Şücâ' el-Bistâmî ve Ebü'l-Hasen el-Mûsevî'den dinlediği *el-Müsned*'in bazı kısımlarını okutmuştur.⁸⁴ 600/1204 yılında Bağdat'ta vefat eden Hurdî'nin,⁸⁵ hicrî 597 senesindeki ders meclislerine ait semâ kayıtlarından birinde yer bilgisi olarak Medînetü's-selâm yani Bağdat'ın ismi geçmektedir.⁸⁶ Dolayısıyla Şâşî'nin *el-Müsned*'inin tedavülde olduğu ilim merkezleri arasında Bağdat'ın da bulunduğu anlaşılmaktadır.

Mâverâünnehir sınırlarını aşarak farklı ilim merkezlerine ulaşan ve muhaddisler arasında revaç bulan *el-Müsned*, hadis öğretiminin yapıldığı kurumlarda da tadrise konu edilmiştir. Dımaşk'taki Kâsiyûn Dağı eteklerinde kurulan Ziyâiyye Medresesi, hicrî yedinci asırda bu eserin okutulduğu bir müessese olarak dikkat çekmektedir. *el-Müsned*'in icâzetini Abdülbâkî b. Abdülcebbâr el-Hurdî'den almış olan İbnü'l-Buhârî lakaplı muhaddis Fahrüddîn Ali b. Ahmed el-Makdisî⁸⁷ (ö. 690/1291), Ziyâiyye Medresesi'nde hicrî 679 yılında hadis meclisleri akdetmiş; kitabın onun huzurunda okunması suretiyle, derse katılanlar *el-Müsned*'i semâ etmişlerdir.⁸⁸ “Muhaddisü's-Şâm” ve Şeyhu's-sünne” gibi unvanlarla anılan⁸⁹ Dımaşklı hadis âlimi Ziyâüddîn Muhammed b. Abdülvâhid el-Makdisî (ö. 643/1245) tarafından dâru'l-hadîs olarak bina edilen⁹⁰ ve Hanbelîlere ait bir eğitim kurumu olan⁹¹ Ziyâiyye Medresesi'ndeki⁹² bu derslere katılarak *el-Müsned*'in rivâyet hakkını elde eden dinleyiciler arasında, pek çoğu meşhur Makdisî ailesine mensup bulunan tanınmış Hanbelî ulema da yer almıştır.⁹³ Öte

⁸¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, 1/548.

⁸² Hakkında bilgi için bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 20/394-395.

⁸³ Zeynullâh, “Mukaddime”, 1/35-36.

⁸⁴ Zeynullâh, “Mukaddime”, 1/36-38.

⁸⁵ Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdülkavî el-Münzirî, *et-Tekmile li-vefeyâti'n-nekale*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 2/45.

⁸⁶ İlgili semâ kaydı için bkz. Zeynullâh, “Mukaddime”, 1/38.

⁸⁷ Hakkında bilgi için bkz. Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymin (Riyad: Mektebetü'l-Übeykân, 2005), 4/241-250.

⁸⁸ İlgili semâ kayıtları için bkz. Zeynullâh, “Mukaddime”, 1/38-45.

⁸⁹ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 4/1405.

⁹⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/475.

⁹¹ Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed en-Nu'aymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 2/71-76.

⁹² İnşası hicrî 620 yılında tamamlanan bu eğitim kurumu, muhaddislerin büyük çoğunluğu tarafından Dâru'l-hadîs'i-z-Ziyâiyye şeklinde adlandırılmakla birlikte bazı kaynaklarda el-Medresetü'z-Ziyâiyye ismiyle anılmaktadır. Dâru'l-hadîs'i-z-Ziyâiyye'nin tarihçesi ve burada görev yapan hadis âlimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şemsüddîn Muhammed b. Ali İbn Tolun ed-Dımaşkî, *el-Kalâ'idü'l-cevheriyye fi târihi's-Sâlihiyye*, thk. Muhammed Ahmed Dihmân (Dımaşk: Mecme'u'l-Lugati'l-Arabiyye, 1980), 130-140; Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dûrü'l-hadîsi's-şerîf bi-Dımaşk* (Dımaşk: Dâru'l-Mektebî, 2010), 48-56.

⁹³ Zeynullâh, “Mukaddime”, 1/38-45.

yandan mezkûr medresenin kurucusu Ziyâüddîn el-Makdisî de *el-Müsned*'i Abdülbâkî b. Abdülcebbâr el-Hurdî'den tahsil etmiş ve eserin sonraki nesillere intikalini sağlamıştır.⁹⁴

Şâfi'nin *el-Müsned*'inin hicrî yedinci ve sekizinci yüzyılda yaşamış hadis âlimleri arasında dolaşımda olduğu görülmektedir. Bu dönemde eseri tahsil eden meşhur simalardan biri, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân el-Mizzî'dir (ö. 742/1341). Asrının emsalsiz hadisçisi, devrin hafızı, Şam'ın muhaddisi ve hadis hafızlarının imamı gibi övgülerle anılan Mizzî⁹⁵ bu kitabı, ilki yukarıdaki satırlarda bahsi geçen Fahrüddîn Ali b. Ahmed el-Makdisî diğeri ise Ahmed b. Şeybân b. Tağlib eş-Şeybânî (ö. 685/1286) olmak üzere iki ayrı hocadan almıştır.⁹⁶ Hanbelî mezhebine mensup Dımaşklı muhaddislerden olup kırk yılı aşkın süre hadis rivâyet eden Ahmed b. Şeybân, Kâsiyûn Dağ'ındaki Sâlihiyye mahallesinde yer alan ve Hanbelîlere ait bir eğitim kurumu olan Câmî'u'l-Muzafferî'de hadis hocalığı yapmış bir âlimdir.⁹⁷ Mizzî'nin Câmî'u'l-Muzafferî'deki derslere katılarak hadis dinleyen muhaddisler arasında yer aldığı⁹⁸ göz önünde bulundurulduğunda, her ne kadar buna dair semâ kayıtları mevcut değilse de Mizzî'nin, *el-Müsned*'i Ahmed b. Şeybân'dan bu kurumun çatısı altında dinlemiş olmasının ihtimal dahilinde bulunduğunu söylemek mümkündür. Esasen bu durum, Şâfi'nin *el-Müsned*'inin en azından bu dönemde Dımaşk özelindeki kurumsal hadis tedrisatında yer edinmiş muteber bir eser olduğunun göstergesidir. Nitekim Mizzî de *el-Müsned*'i icâzet yoluyla nakletmiş ve eser onun kanalıyla hicrî dokuzuncu asırda İbn Hacer'e kadar ulaşmıştır.⁹⁹

Yaşadığı devrin tartışmasız en büyük hadis otoritesi sayılan¹⁰⁰ ve asrın hafızı olarak nitelenen¹⁰¹ İbn Hacer gerek istifade ettiği hocaların çokluğu gerekse okuduğu eserlerin çeşitliliği ile dikkat çekmektedir. Sayılamayacak kadar çok âlimden yararlandığı bilinen¹⁰² İbn Hacer, hocalarını tanıtmak ve rivâyet yetkisine sahip olduğu eserleri hangi senedlerle kimlerden tahsil ettiğini belirtmek amacıyla iki ayrı fehrese/mu'cem kaleme almıştır. Bu kapsamda o, *el-Mecma'u'l-müesses li'l-mu'cemi'l-müfehres* adını verdiği fehresesinde yedi yüz otuz hocasının biyografisine yer verip onlardan okuduğu

⁹⁴ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 139.

⁹⁵ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 4/1498; Salâhuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *A'yânü'l-'asr ve a'vânü'n-nasr*, thk. Ali Ebû Zeyd vd. (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1998), 5/644; Muhammed b. Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât ve'z-zeyl 'aleyhâ*, thk. İhsân Abbâs (Beirut: Dâru Sâdir, 1974), 4/353; Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye*, 10/395-396; İbn Tolun, *el-Kalâ'idü'l-cevheriyye*, 451.

⁹⁶ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 139.

⁹⁷ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 4/207-208; Muhammed Mutî' el-Hâfiz, *Câmî'u'l-Hanâbile el-Muzafferî* (Beirut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002), 214.

⁹⁸ Hâfiz, *Câmî'u'l-Hanâbile*, 584.

⁹⁹ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 139.

¹⁰⁰ Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fi ahbâri Mısır ve'l-Kâhira*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1968), 1/363.

¹⁰¹ Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk fi zeyli's-Sülûk* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, ts.), 230; Zeynüddîn Muhammed b. Ahmed İbn İyâs el-Hanefî, *Bedâ'iu'z-zühûr fi vekâ'i'i'd-dühûr*, thk. Muhammed Mustafa (Mekke: Mektebetü Dâri'l-Bâz, ts.), 2/269.

¹⁰² Takıyyüddîn Muhammed b. Necm İbn Fehd, *Lahzu'l-elhâz bi-zeyli Tabakâti'l-huffâz* (*Zeyli Tezkirati'l-huffâz* içerisinde) (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 327.

eserleri zikretmiştir.¹⁰³ *el-Mu‘cemü’l-müfehres*’inde ise hadis, fıkıh, tefsir, kıraat, fıkıh usûlü, akâid, kelâm, dil, edebiyat ve tarih gibi ilimlere dair okuduğu veya icâzetini aldığı bin dokuz yüz altmış eserin senedlerine yer vermiştir.¹⁰⁴ İbn Hacer’in her iki fehresesindeki kayıtlar, onun Heysem b. Küleyb eş-Şâşî’ye ait *Müsned*’i okuduğunu ve kitabın icâzetini aldığını ortaya koymaktadır. Buna göre İbn Hacer, *Müsnedü’l-Heysen b. Küleyb* adıyla andığı bu eserin rivâyet hakkını birkaç farklı hocası vesilesiyle elde etmiştir. Kendisi söz konusu eserin ilk cildini, Mizzî’den icâzetli olan el-Kemâl Ahmed b. Ali b. Abdülhak’dan¹⁰⁵ (ö. 802/1400) müşâfehe yoluyla almıştır. Diğer taraftan o, Ümmü’l-Hasen bintü’l-Müneccâ ismiyle zikrettiği hanım hocasına *el-Müsned*’in büyük bölümünü okumuş, kalan kısmının da icâzetini almıştır. Ümmü’l-Hasen bintü’l-Müneccâ’nın bu kitaba dair isnadı, Süleymân b. Hamza vasıtasıyla Hanbelî hadis âlimi Ziyâüddîn el-Makdisî’ye dayanmaktadır. Makdisî ise bu eseri, daha önce değinildiği üzere Abdülbâkî b. Abdülcebbâr el-Hurdî’den dinlemiştir.¹⁰⁶ Adı geçen Ümmü’l-Hasen bintü’l-Müneccâ, Dimaşklı hanım muhaddis Fâtıma bint Muhammed et-Tenûhiyye (ö. 803/1400) olup;¹⁰⁷ İbn Hacer’in, fehresesinde genişçe yer verdiği¹⁰⁸ ve hem büyük kitaplardan pek çoğunu hem de birçok cüzü kendisinden okuduğu¹⁰⁹ bir şahsiyettir. Bu hanım, Şâşî’nin *el-Müsned*’ine, önceki satırlarda zikredilenin dışında bir başka isnadla da ulaşmış ve eserin bir kısmını bu kanalla da İbn Hacer’e nakletmiştir.¹¹⁰ İbn Hacer’in, şeyhlerinden dinlediği ve rivâyet yetkisini aldığı eserlerin çok büyük bir kısmını naklettiği¹¹¹ dikkate alındığında, Şâşî’nin *el-Müsned*’inin de İbn Hacer’in merviyâtı arasında yer almış olması uzak bir ihtimal değildir.

Heysem b. Küleyb eş-Şâşî tarafından Mâverâünnehir’de kaleme alınan ve zaman içerisinde Horasan, Mısır ve Şam bölgelerinde dolaşıma girdiği anlaşılan *el-Müsned*’in, Batı İslâm coğrafyasına yani Endülüs ve Mağrib ilim havzalarına ulaşip ulaşmadığı da ayrıca irdelenmesi gereken bir husustur. Batı İslâm dünyasında telif edilen fehrese/bernâme türü eserlerde, Şâşî’nin *el-Müsned*’inin Endülüs-Mağrib hattında okunduğunu ve hadis âlimleri arasında tedavülde olduğunu gösteren bir kayda rastlanmamaktadır. Bu çerçevede, Endülüs ve Mağrib havzasındaki hadis âlimlerince hangi kitapların tahsil edilip aktarıldığı hakkında önemli bilgiler ihtiva eden ve yazıldıkları dönemin ilmî atmosferine

¹⁰³ Hocalarının isimlerini alfabetik olarak sıralayan İbn Hacer, eserini yedi yüz otuzuncu sırada yer alan Yûsuf b. Ali b. Mûsâ ile sonlandırmıştır. Bkz. İbn Hacer, *el-Mecma‘u’l-müesses*, 3/369.

¹⁰⁴ Okuduğu bin dokuz yüz altmış eseri ilim dalı esasına göre gruplandıran İbn Hacer, son bölümde tarih kitaplarına yer vererek çalışmasını nihayete erdirmiştir. Bkz. İbn Hacer, *el-Mu‘cemü’l-müfehres*, 420.

¹⁰⁵ Hakkında bilgi için bkz. Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *ed-Dav‘ü’l-lâmi‘ li-ehli’l-karni‘t-tâsi‘* (Beyrut: Dâru’l-Cil, 1992), 2/33.

¹⁰⁶ İbn Hacer, *el-Mu‘cemü’l-müfehres*, 139.

¹⁰⁷ Hakkında bilgi için bkz. Sehâvî, *ed-Dav‘ü’l-lâmi‘*, 12/101.

¹⁰⁸ İbn Hacer, *el-Mecma‘u’l-müesses*, 2/389-434.

¹⁰⁹ Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *İnbâü’l-gumr bi-ebnâi’l-‘umr*, thk. Hasen Habeşî (Kahire: Vizâretü’l-evkâf, 1969), 2/180.

¹¹⁰ İbn Hacer, *el-Mecma‘u’l-müesses*, 2/430.

¹¹¹ Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *el-Cevâhir ve’l-dürer fi tercemeti şeyhi’l-İslâm İbn Hacer*, thk. İbrâhîm Abdülmecîd (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999), 1/241.

dair kıymetli veriler sunan eserler olarak öne çıkan İbn Atıyye el-Endelüsî'nin (ö. 541/1147) *el-Fihrist*'i,¹¹² Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *el-Gunye*'si¹¹³ ve İbn Hayr el-İşbilî'nin (ö. 575/1179) *Fehrese*'si¹¹⁴ incelendiğinde, müelliflerin okuduğu veya icâzetini aldığı kitaplar arasında Şâî'nin *el-Müsned*'ine yer verilmediği görülmektedir. Benzer şekilde Endülüs ulemasından Ru'aynî (ö. 666/1267) ve İbn Ebû'r-Rebî' (ö. 688/1289) tarafından yazılan *Bernâmec* adlı eserler¹¹⁵ ile Sebteli muhaddis Tüçîbî'ye (ö. 730/1329) ait *Bernâmec*'de¹¹⁶ kayıt altına alınan kitaplar arasında da *el-Müsned*'e tesadüf edilmemektedir. Buradan hareketle, Mâverâünnehir havzasına ait bir hadis eseri olarak *el-Müsned*'in yayılım coğrafyasına Endülüs ve Mağrib bölgelerinin dahil olmadığını söylemek mümkündür.

3. Sonuç

İslâm düşünce tarihinde birçok açıdan öneme sahip olan Mâverâünnehir kültür havzası, erken dönemlerde hadis ilminin canlılığını sürdürdüğü bir coğrafya olarak öne çıkmaktadır. Pek çok meşhur muhaddisin yetiştiği bu bölge, hadis talebelerinin rihle rotaları üzerinde yer almış; özellikle Semerkant, Buhârâ, Şâş ve Tirmiz gibi şehirlerdeki hadisçilik faaliyetleri sayesinde Mâverâünnehir bir çekim merkezi hâline gelmiştir. Öte yandan Mâverâünnehir kökenli muhaddislerce telif edilen eserler de hadis literatürü içerisinde mühim bir yer edinmiştir. Mâverâünnehirli muhaddislere ait eserler, geniş rivâyet ağları sayesinde İslâm coğrafyasının farklı bölgelerine intikal etmiş; böylece Mâverâünnehir'de vücuda gelen hadis birikimi, geniş ölçekli bir yayılım göstermiştir.

Mâverâünnehir havzasında yetişen muhaddislerden olan Ebû Saîd el-Heysem b. Küleyb eş-Şâî, hadis faaliyetleriyle öne çıkan bir şahsiyet olarak dikkati çekmektedir. Hicrî üçüncü asrın sonları ile dördüncü asrın başlarına tanıklık eden Şâî'nin ilmî hayatı mercek altına alındığında, yaşadığı devirde Mâverâünnehir'deki hadisçilik faaliyetlerinin canlılık kazanmasında kendisinin önemli rol oynadığı görülmektedir. Bölge dışına da rihle düzenleyerek aralarında Tirmizî, İbn Kuteybe ve Ebû Hâtim er-Râzî gibi meşhur simaların yer aldığı çok sayıda hadis âliminin rahle-i tedrisinden geçen Şâî, başta Buhârâ olmak üzere çeşitli beldelerde hadis rivâyetiyle iştigal ederek bu ilmin Mâverâünnehir'deki gelişimine katkıda bulunmuştur. Şâî'yi hadis ilmi açısından mühim bir konuma taşıyan hususiyetlerin başında, kimi meşhur eserlerin râvîsi olması ve müsned türünde bir kitap tasnif etmesi gelmektedir. Zira Şâî, hem Tirmizî'nin *el-Câmî*'i ile eş-Şemâil'ini hem de İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadîs*

¹¹² Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atıyye el-Endelüsî, *Fihristü İbn Atıyye*, thk. Muhammed Ebû'l-Ecfân vd. (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983).

¹¹³ Kâdî İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî, *el-Gunye: Fihristü şüyûhi'l-Kâdî İyâz*, thk. Mâhir Züheyr Cerrâr (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982).

¹¹⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Hayr el-İşbilî, *Fehrese* (Kahire: el-Mektebetü'l-Endelüsiyye, 1997).

¹¹⁵ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-İşbilî er-Ru'aynî, *Bernâmecü şüyûhi'r-Ru'aynî*, thk. İbrâhîm Şebbûh (Dımaşk: Vizâretü's-sekâfe, 1962); Ebû'l-Hüseyn Ubeydullâh b. Ahmed b. Ebû'r-Rebî' el-İşbilî, *Bernâmecü şüyûhi İbn Ebi'r-Rebî'* (Rabat: er-Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-'Ulemâ, 2011).

¹¹⁶ Tüçîbî, *Bernâmecü't-Tüçîbî*.

ve *el-Ma'ârif* adlı çalışmalarını rivâyet etmiştir. Onun kaleme aldığı *el-Müsned* ise Mâverâünnehir havzasına bıraktığı kıymetli bir mirastır.

Kısmen de olsa bugüne ulaşan *el-Müsned*'in hadis tarihindeki izi sürüldüğünde gerek eserin ilmî değerini ortaya çıkarmak bakımından gerekse Mâverâünnehir hadis birikiminin İslâm dünyasına yayılma seyrini takip etmek açısından kayda değer veriler elde edilmektedir. Bu kapsamda çalışmada, semâ kayıtları ve fehrese/mu'cem/bernâmec türü eserler esas alınmak suretiyle, Şâî tarafından telif edilen *el-Müsned*'in tarihteki dolaşım ağı tespit edilmiştir. Bu çerçevede, Şâî'nin hadis mirası olan *el-Müsned*'in çeşitli dönemlerde ve muhtelif coğrafyalarda muhaddisler tarafından okunup aktarıldığı görülmüştür. Semâ, kıraat ve icâzet yöntemiyle nakledilerek hicrî dokuzuncu asra kadar uzandığı saptanan bu eserin, aralarında Sem'ânî, Ziyâüddîn el-Makdisî, Mizzî ve İbn Hacer gibi meşhur isimlerin de yer aldığı âlimler tarafından tahsil ve tedrise konu edildiği anlaşılmıştır. Mâverâünnehir sınırlarını aşarak Belh, Herat, Bağdat ve Dımaşk'ta rivâyet edilen *el-Müsned*'in hicrî yedinci asırda kurumsal hadis tedrisatının bir parçası hâline gelmesi, kitabın muhaddisler nezdinde ne derece muteber olduğunu ortaya koyması bakımından son derece önemli bir ayrıntıdır. Öte yandan *el-Müsned*'in Endülüs ve Mağrib ilim havzalarındaki muhaddislerce okunduğuna dair bir kayda rastlanmaması, eserin bu bölgede tedavüle girmediğini göstermektedir.

Netice itibariyle hadis ilminin Mâverâünnehir'deki gelişimi açısından büyük katkıları bulunan Heysem b. Küleyb eş-Şâî'nin hicrî dördüncü asırda bölgeye kazandırdığı rivâyet birikimi olarak *el-Müsned*'in, farklı ilim merkezlerine intikal ederek hadis âlimleri arasında belirli ölçüde rağbet gören ve gerek ders meclislerinde gerekse dâru'l-hadîs çatısı altında okunan bir eser olduğu ortaya konulmuştur.

Extended Abstract

The Muḥaddith from Mā Warā' al-nahr Haytham b. Kulayb al-Shāshī and the Circulation of His Work *Musnad* in the History of Ḥadīth

Mā Warā' al-nahr, which is described in the sources as one of the most fertile and favourable regions on earth, is one of the important basins of science and culture in the history of Islamic thought. Many scholars were trained and worked in Mā Warā' al-nahr, which includes many cities and regions that are centres of knowledge, especially Samarkand, Bukhārā, Shāsh and Tirmidh. The region, which has become a centre of civilisation, has become a route for the aspirants of knowledge. In this respect, Mā Warā' al-nahr has a great importance in the historical development process of Islamic sciences. In particular, it is known that in the III-VI/IX-XIIth centuries corresponding to the Samanids and Qaraghanids, Mā Warā' al-nahr experienced a golden age in terms of Islamic culture and civilisation.

The science of ḥadīth is one of the sciences that have been developing in Mā Warā' al-nahr since the early period. From the third century of Hijra, the golden age of ḥadīth, the ḥadīth activities in this region intensified and many famous muḥaddiths were trained in important cities in Mā Warā' al-nahr. The fact that a large number of ḥadīth scholars, including well-known figures such as al-Bukhārī, al-Tirmidhī, al-Dārimī, al-Khattābī and al-Ḥalīmī, originated from Mā Warā' al-nahr reveals the importance of the region in terms of the science of ḥadīth.

One of the scholars who grew up in the Mā Warā' al-nahr basin and came to the fore with his ḥadīth activities was Abū Saīd al-Haytham b. Kulayb al-Shāshī (d. 335/946). Haytham b. Kulayb, who belonged to Shāsh, which corresponds to Tashkent, the capital of Uzbekistan today, is a famous figure referred to in the sources as “the muḥaddith of Mā Warā' al-nahr”. Haytham b. Kulayb, who is mentioned with titles such as imām, muḥaddith, hāfız and sika, grew up in Binkes, the capital of Shāsh. The period in which Shāshī lived was a time of intensive narration activities and travelling between regions to learn ḥadīth. In line with the scholarly tradition of this period, he both benefited from the scholars in Mā Warā' al-nahr and travelled outside the region to study ḥadīth. Bukhārā, Balkh and Baghdad are the centres of knowledge among the destinations of Shāshī's scholarly journey. Among the scholars whom Shāshī studied under were Abū 'Isā al-Tirmidhī, Sālih Jazarah, Ḥanbal b. Ishāq, Abū Ḥātim al-Rāzī, and Ibn Qutaybah.

After completing his journey in Iraq, Shāshī returned to Mā Warā' al-nahr and engaged in the narration of ḥadīth and the transmission of the works for which he had a licence. The fact that many of the muḥaddiths of Mā Warā' al-nahr and those who came from different regions to learn ḥadīth were Shāshī's students shows how important a figure he was in terms of the development of

the science of ḥadīth in the region. Undoubtedly, Shāshī was one of the scholars who made Bukhārā and its vicinity a centre of attraction for ḥadīth students during his lifetime.

Haytham b. Kulayb al-Shāshī gained an important place in the history of ḥadīth by narrating some famous books. In this context, it is noteworthy that he was one of the well-known narrators of al-Tirmidhi's *al-Jāmi* and *al-Shamāil*. Shāshī also narrated the works of Ibn Qutaybah, from whom he had learnt in Baghdad, such as *Garīb al-ḥadīth* and *al-Ma'ārif*. The fact that he wrote a work in the genre of musnad places Shāshī in a special position in the history of ḥadīth. This work is a valuable heritage that he brought to the Mā Warā' al-nahr basin. Shāshī, who completed his education in the third century of Hijra, made an important contribution to the ḥadīth classification movement of the fourth century through *Musnad*.

Musnad, the only surviving work of al-Shāshī, is missing the beginning and the end in its present form. *Musnad*, which is reported to be a voluminous work consisting of two large volumes in the sources, contains the narrations of nineteen Companions in its present form. The printed copy of the book contains one thousand five hundred and thirty-two ḥadīths. The transmission process of *Musnad*, which is of great value in terms of reflecting the ḥadīth accumulation in the scholarly basin of Mā Warā' al-nahr, and the channels through which it spread throughout the Islamic world are of great importance.

When the trace of the *Musnad* in the history of ḥadīth is followed, significant findings are obtained both in terms of revealing the scholarly value of the work and in terms of following the course of the spread of the ḥadīth accumulation of Mā Warā' al-nahr to the Islamic world. In this article, the circulation network of Shāshī's *Musnad* in history has been identified through semā records and fehrese/mu'cem/bernāmaj books. In this context, it has been observed that *Musnad*, Shāshī's ḥadīth legacy, was read and transmitted by muḥaddiths in various periods and in various regions. It has been found that this book, which has been transmitted by the method of semā, qiraāt and ijāzah, reaches until the ninth century of Hijra, and that it was the subject of education and teaching by scholars including famous names such as al-Sam'ānī, Ziyā al-Dīn al-Maqdisī, al-Mizzī and Ibn Hajar. The fact that *Musnad*, which was narrated in Balkh, Herat, Baghdad, and Damascus beyond the borders of Mā Warā' al-nahr, became a part of the institutional ḥadīth teaching in the seventh century of Hijra is extremely important in terms of revealing that the book was highly respected by muḥaddiths. On the other hand, the fact that there is no record of *Musnad* being read by muḥaddiths in the Andalusian and Maghrib scholarly basins indicates that the book did not enter circulation in this region.

ملخص موسع

المحدث من ما وراء النهر الهيثم بن كليب الشاشي و انتشار كتابه المسند في تاريخ الحديث

تعد منطقة ما وراء النهر التي وردت في المصادر من أكثر مناطق الأرض إنتاجاً وصالحة للعيش أحد الأحياء العلمية والثقافية المهمة التي لها مكانة في تاريخ الفكر الإسلامي. تم تدريب العديد من العلماء وقاموا بأنشطة في بلاد ما وراء النهر التي تحتوي على العديد من المدن والمناطق التي تعتبر مراكز للعلوم مثل سمرقند وبخارى وترمز وشاش. وأصبحت المنطقة مركزاً للحضارة وطريق الرحلة لطلاب العلم. وفي هذا الصدد، فإن منطقة ما وراء النهر لها أهمية كبيرة في التطور التاريخي للعلوم الإسلامية. ومن المعروف أن بلاد ما وراء النهر شهدت عصرها الذهبي من حيث الثقافة والحضارة الإسلامية، خاصة بين القرن الثالث والسادس الهجريين، الموافق للعصر الساماني والقرخاني.

يعد علم الحديث من أبرز العلوم في ما وراء النهر منذ العصور المبكرة. ابتداءً من القرن الثالث الهجري، العصر الذهبي لعلم الحديث، تكثفت أنشطة الحديث في هذه المنطقة ونشأ العديد من علماء الحديث المشهورين في مدن مهمة في بلاد ما وراء النهر. إن حقيقة أن العديد من علماء الحديث المشهورين مثل البخاري والترمذي والدارمي والخطابي والحليمي كانوا من بلاد ما وراء النهر يدل على أهمية المنطقة من حيث علم الحديث.

ومن العلماء الذين نشأوا في بلاد ما وراء النهر وبرزوا في علم الحديث أبو سعيد الهيثم بن كليب الشاشي (ت. 335/946). و الهيثم بن كليب الذي ينتمي إلى الشاش -المقابلة لمدينة طشقند عاصمة أوزبكستان اليوم- عالم مشهور يشار إليه في المصادر باسم "محدث ما وراء النهر". الشاشي الذي يوصف بالإمام والمحدث والحافظ و

الثقة نشأ في بنكس عاصمة شاش. عاش الشاشي في فترة استمرت فيها أنشطة الرواية بشكل مكثف وتم تنظيم الرحلات بين المناطق من أجل تعلم الحديث. وفقاً للتقاليد العلمية لتلك الفترة، فقد استفاد الشاشي من العلماء في بلاد ما وراء النهر وسافر خارج المنطقة لأجل العلم. بخارى وبلخ وبغداد هي مراكز العلوم الواقعة بين محطات رحلة الشاشي. ومن شيوخه أبو عيسى الترمذي و صالح جزرة و حنبل بن إسحاق و أبو حاتم الرازي و ابن قتيبة. وقد عاد الشاشي إلى ما وراء النهر بعد أن أكمل رحلته في العراق، واشتغل برواية الحديث ونقل المصنفات التي أخذ إجازتها. إن حقيقة أن العديد من علماء الحديث من بلاد ما وراء النهر وأولئك الذين جاءوا من مناطق مختلفة لغرض سماع الحديث كانوا من طلاب الشاشي، يدل على أن الشاشي كان عالماً مهتماً للغاية من حيث تطور علم الحديث في المنطقة. ولا شك أن الشاشي هو أحد العلماء الذين جعلوا من بخارى وضواحيها مركز جذب لطلاب الحديث.

نال الهيثم بن كليب الشاشي مكانة مهمة في تاريخ الحديث بروايته بعض الكتب المشهورة. و من هذه الكتب جامع الترمذي و شمائل الترمذي، و أيضا غريب الحديث و المعارف لابن قتيبة. و من ناحية أخرى، فإن للشاشي مكانة خاصة في علم الحديث لأنه صنّف مسنداً.

و هذا التّاج العلميّ يعد تراثاً قيماً تركه الشاشي لمنطقة ما وراء النهر. و كان للشاشي، الذي أكمل تعليمه في القرن الثالث الهجري، الذي يعتبر العصر الذهبي لتصنيف الحديث، إسهاما كبيرا في حركة تصنيف الحديث في القرن الرابع الهجري، من خلال كتابه المسند.

والمسند، وهو الكتاب الوحيد للمؤلف الذي بقي حتى يومنا هذا، مفقود من البداية والنهاية بشكله الحالي. فإن المسند، وهو كتاب ضخّم يتكون من مجلدين كبيرين بحسب المصادر، يحتوي في جزئه الحالي على روايات

تسعة عشر صحابيا. هناك ألف وخمسة وثمانون وثلاثون حديثا في النسخة المطبوعة لمسند الشاشي. والمسند، الذي له قيمة كبيرة من حيث إظهار تراكم الأحاديث في بلاد ما وراء النهر، مهم من حيث عملية نقله والقنوات التي ينتشر من خلالها إلى العالم الإسلامي.

عندما يتم تتبع أثر المسند في تاريخ الحديث، يتم الحصول على نتائج مهمة من حيث الكشف عن القيمة العلمية لهذا الكتاب ومتابعة انتشار تراكم الحديث في بلاد ما وراء النهر إلى العالم الإسلامي. وفي هذه المقالة، تم التعرف على شبكة تداول مسند الشاشي في التاريخ من خلال الساعات و كتب الفهارس/ المعاجم/ البرامج. وفي هذا السياق لوحظ أن المسند، وهو تراث الحديث للشاشي، كان يقرأ وينقله المحدثون في فترات مختلفة وفي مناطق مختلفة. وقد تقرر أن هذا الكتاب الذي نُقل بطرق السماع والقراءة والإجازة و وصل إلى القرن التاسع الهجري، سمعه ودرّسه العلماء و من بينهم أشخاص مشهورون كالسمعاني و ضياء الدين المقدسي و المزني و ابن حجر. و حقيقة أن مسند الشاشي الذي روي في بلخ و هرات و بغداد و دمشق من خلال تجاوز حدود بلاد ما وراء النهر، أصبح جزءا من تعليم الحديث المؤسسي في القرن السابع الهجري، أمر في غاية الأهمية لأنه يدل على أن مسند الشاشي موثوق للغاية في نظر علماء الحديث. و من ناحية أخرى، فإن عدم وجود ما يدل على أن مسند الشاشي قد قرأه علماء الحديث في الحوض العلمي الأندلسي و المغربي يدل على أن الكتاب لم يتم تداوله في هذه المنطقة.

الكلمات المفتاحية: الحديث، ما وراء النهر، الهيثم بن كليب، المسند، الرواية.

Kaynaklar / References / المصادر

- Akhmetov, Zhumabek. *eş-Şaşi ve Müsnedi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Aktanov, Nursadyk. *Karahanlılar Döneminde Hadis: Hicrî IV-VI. Asırlar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Aydın, Arafat. “Yazma Eserlerdeki Semâ Kayıtlarında Daru’l-Hadisler”. *Anadolu’nun İslamlaşma Sürecinde Dâru’l-Hadisler*. 103-126. Çankırı: y.y., 2012.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstilahları Sözlüğü*. İstanbul: Hadisevi Yayınları, 2006.
- Aydınlı, Osman. “Mâverâünnehir’in Tarihi, Siyâsî, İlmî ve Kültürel Yapısı”. *İslâm Düşüncesinin Ana Merkezleri: Mâverâünnehir*. 69-215. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Çakan, İsmail L. “el-Câmiu’s-sahîh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/129-132. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Emiroğlu, Nagihan. *Türk (Bahrî) Memlûkler Döneminde Hadis İlmî*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2023.
- Eşer, Ahmet. *Hadis İlmînde Fehrese Literatürü*. Konya: Palet Yayınları, 2023.
- Hâfız, Muhammed Mutî. *Câmi’u’l-Hanâbile el-Muzafferî*. Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 2002.
- Hâfız, Muhammed Mutî. *Dûru’l-hadîsî’s-şerîf bi-Dimaşk*. Dimaşk: Dâru’l-Mektebî, 2010.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *Târîhu Medîneti’s-selâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2001.
- İbn Abdülhâdî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Tabakâtü ‘ulemâi’l-hadîs*. thk. Ekrem el-Bûşî vd. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1996.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî. *Fihrisü İbn Atıyye*. thk. Muhammed Ebü’l-Ecfân vd. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1983.
- İbn Ebû Ya’lâ, Ebü’l-Hüseyn Muhammed b. Ebû Ya’lâ el-Ferrâ. *Tabakâtü’l-Hanâbile*. thk. Abdurrahman b. Süleymân el-Useymîn. Mekke: el-Emânetü’l-Âmme li’l-İhtifâl, 1999.
- İbn Ebü’r-Rebî, Ebü’l-Hüseyn Ubeydullâh b. Ahmed b. Ebü’r-Rebî el-İşbilî. *Bernâmecü süyûhi İbn Ebi’r-Rebî*. Rabat: er-Râbitatü’l-Muhammediyye li’l-‘Ulemâ, 2011.
- İbn Fehd, Takıyyüddîn Muhammed b. Necm. *Lahzu’l-elhâz bi-zeyli Tabakâti’l-huffâz (Zeylü Tezkirati’l-huffâz içerisinde)*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *el-Mu’cemü’l-müfehres*. thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdînî. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1998.
- İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *el-Mecma’u’l-müesses li’l-mu’cemi’l-müfehres*. thk. Yûsuf Abdurrahmân el-Mar’aşî. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1992.
- İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *İnbâü’l-gumr bi-ebnâi’l-‘umr*. thk. Hasen Habeşî. Kahire: Vizâretü’l-evkâf, 1969.
- İbn Havkal, Ebü’l-Kâsım Muhammed b. Ali. *Sûretü’l-arz*. Beyrut: Dâru Mektebeti’l-Hayât, 1992.
- İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed el-İşbilî. *Fehrese*. Kahire: el-Mektebetü’l-Endelüsiyye, 1997.

- İbn İyâs, Zeynüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hanefî, *Bedâ'î'u'z-zühûr fî vekâ'i'î'd-dühûr*. thk. Muhammed Mustafa. Mekke: Mektebetü Dâri'l-Bâz, ts.
- İbn Nukta. Ebû Bekr Muhammed b. Abdülganî el-Bağdâdî. *Kitâbü't-takyîd li-ma'rifeti'r-ruvât ve's-sünen ve'l-mesânîd*. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1983.
- İbn Receb, Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed el-Hanbelî. *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*. thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymîn. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 2005.
- İbn Tolun, Şemsüddîn Muhammed b. Ali ed-Dımaşkî. *el-Kalâ'idü'l-cevheriyye fî târihi's-Sâlihiyye*. thk. Muhammed Ahmed Dihmân. Dımaşk: Mecme'u'l-Lugati'l-Arabiyye, 1980.
- İbnü'l-İmâd, Şihâbüddîn Ebü'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Abdülkâdir el-Arnaût vd. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, ts.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî. *el-Gunye: Fihristü şüyûhi'l-Kâdî İyâz*. thk. Mâhir Züheyr Cerrâr. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer. *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, ts.
- Kindirî, Abdullâh b. Muhammed. *Hutûtu'l-ulemâ mine'l-karni'l-hâmis ile'l-âşir hicrî*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2014.
- Köktaş, Yavuz Köktaş. "Şâşi, Heysem b. Küleyb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/368-369. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kütübî, Muhammed b. Şâkir. *Fevâtü'l-vefeyât ve'z-zeyl 'aleyhâ*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdir, 1974.
- Leder, Stefan vd. *Mu'cemü's-Semâ'ati'd-Dımaşkiyye*. Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Fransî li'd-Dirâseti'l-Arabiyye, 1996.
- Makdisî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Leiden: Brill, 1906.
- Münzirî, Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdülkavî. *et-Tekmile li-vefeyâti'n-nekale*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- Nu'aymî, Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed. *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Mâverâünnehir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/177-180. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Ru'aynî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-İşbilî. *Bernâmecü şüyûhi'r-Ru'aynî*. thk. İbrâhîm Şebbûh. Dımaşk: Vizâretü's-sekâfe, 1962.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek. *A'yânü'l-'asr ve a'vânü'n-nasr*. thk. Ali Ebû Zeyd vd. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1998.
- Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân. *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1992.
- Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân. *el-Cevâhir ve'd-dürer fî terciyeti şeyhi'l-İslâm İbn Hacer*. thk. İbrâhîm Abdülmecîd. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999.
- Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân. *et-Tibrü'l-mesbûk fî zeyli's-Sülûk*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, ts.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed. *el-Ensâb*. Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1988.

- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed. *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*. thk. Münîre Nâci Sâlim. Bağdat: Rîâsetü Dîvânî'l-Evkâf, 1975.
- Sübkî, Tâcüddîn Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali. *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî vd. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr. *Hüsni'l-muhâdara fi ahbâri Mısır ve'l-Kâhira*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1968.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr. *Tabakâtü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Şâşî, Ebû Saîd el-Heysem b. Küleyb. *el-Müsned*. thk. Mahfûzurrahmân Zeynullâh. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, ts.
- Taneri, Aydın. "Hârizmşahlar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/228-231. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Kıraat ve Semâ Kaydı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/435-436. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Tücbî, Kâsım b. Yûsuf. *Bernâmecü't-Tücbî*. thk. Abdülhafız Mansûr. Tunus: ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1981.
- Vâdîşî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Câbir. *Bernâmecü İbn Câbir el-Vâdîşî*. thk. Muhammed el-Habîb el-Hîle. Tunus: y.y., 1981.
- Yâkût, Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî. *Mu'cemü'l-büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Emsâr zevâtü'l-âsâr*. thk. Abdülkâdir el-Arnaût vd. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1985.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Tezkiratü'l-huffâz*. Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1374.
- Zeynullâh, Mahfûzurrahmân. "Mukaddime". *el-Müsned*. mlf. Ebû Saîd el-Heysem b. Küleyb eş-Şâşî. 1/5-46. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, ts.
- Ziriklî, Hayrüddîn b. Mahmûd. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.